

ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Шаповалова О. І.

*кандидат політичних наук,
викладач кафедри зовнішньої політики та дипломатії
Дипломатичної академії України при МЗС України*

В статье рассматривается значение Восточного партнёрства Европейского Союза для политической конфигурации европейского континента, организации геополитического пространства Восточной Европы и непосредственно для внешней политики Украины. Доказывается, что Восточное партнёрство не разрешает основных дилемм, которые стоят перед ЕС в его политике по отношению к странам Восточной Европы и в отношениях с Россией.

The article examines significance of the European Union Eastern Partnership for political configuration of the European continent, organization of Eastern Europe as geopolitical space and particularly for the foreign policy of Ukraine. It is argued that Eastern Partnership does not solve major dilemmas the EU faces in its policy towards East European states and in relations with Russia.

В статті розглядається значення Східного партнерства Європейського Союзу для політичної конфігурації європейського континенту, організації геополітичного простору Східної Європи та безпосередньо для зовнішньої політики України. Доводиться, що Східне партнерство не розв'язує основні дилеми, які стоять перед ЄС в його політиці щодо країн Східної Європи та у відносинах з Росією.

Ключові слова: Європейський Союз, Східне партнерство, Східна Європа, Україна.

Незважаючи на свою порівняно коротку історію, Східне партнерство Європейського Союзу встигло привернути до себе велику увагу з боку політичних, експертних та суспільних кіл. На тлі виходу подій у Східній Європі на перший план європейської політики у другій половині 2008 року запровадження Євросоюзом нового проекту у даному просторі виглядало чи не єдиним змістовним кроком західної спільноти у відповідь на виклики, які постали внаслідок російсько-грузинської війни та російсько-української газової кризи. Практичні особливості цього проекту були піддані детальному аналізу у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, однак його політичні імплікації на сьогодні не є належним чином осмисленими. Тому у даній статті вирішується проблема з'ясування значення Східного партнерства для політичної конфігурації європейського континенту, для облаштування геополітичного простору Східної Європи та безпосередньо для зовнішньої політики України.

У наукових публікаціях з тематики Східного партнерства розглядаються, як правило, питання, пов'язані із власне змістом даного формату зовнішньої політики ЄС: зв'язок із перспективою членства держав-партнерів в Євросоюзі, запропоновані сфери співробітництва, співвідношення з діючими проектами ЄС у

Східній Європі, обсяги і принципи фінансування тощо.

Дана стаття покликана визначити, які політичні підходи закладені у проекті Східного партнерства; яким чином запровадження ініціативи Східного партнерства змінює загальний політичний ландшафт в Європі; якими є її наслідки для організації геополітичного простору Східної Європи; в який спосіб Східне партнерство детермінує статусні характеристики України в європейській системі міжнародних відносин; та які політичні можливості і перспективи відкриваються для України внаслідок започаткування даного формату політики Європейського Союзу по відношенню до східноєвропейських країн, враховуючи характер просування двосторонніх відносин між Україною та ЄС.

Формально імпульсом до запровадження Східного партнерства вважається спільна ініціатива урядів Польщі та Швеції, висунена у травні 2008 року. Але насправді, шляхи і можливості посилення політики ЄС у східному сусідстві дискутувались з кінця 2006 року. Необхідність у цьому диктувалась очевидною концептуальною аморфністю та функціонально незавершеною Європейської політики сусідства, яка з 2003 року виступала загальним механізмом реалізації політики Євросоюзу стосовно сусідніх країн. З однієї сторони, ключовою ідеєю, на якій ґрунтувалась ЄПС, полягала у

централізації всього європейського континентального простору навколо ЄС завдяки залученню східних сусідів в тій чи іншій формі до євроінтеграційних процесів. Тому ЄПС являла собою спробу спроектувати інтеграційну логіку ЄС в загальноєвропейському масштабі шляхом стимулювання конвергенції держав, які не належали і не мали в середньостроковій перспективі належати до євроінтеграційного об'єднання, з нормами і моделями ЄС [1]. Завдяки екстерналізації власних методів управління в треті країни та застосуванню менш формалізованих і більш гнучких форм залучення цих країн до інтеграційних процесів, проміжних між асоціацією і членством, Євросоюз підвищує свої важелі впливу на конфігурацію континентального простору загалом і на перебіг політичних процесів в країнах-партнерах зокрема [2]. Це, в свою чергу, дає можливість сприяти стабілізації держав по периметру ЄС та нейтралізувати таким чином виклики, які походять від низького ступеню регульованості та високого рівня безпекової та економічної вразливості цих держав.

Але з іншої сторони, наділена подібним значенням, ЄПС виступала політичною і практичною інновацією у зовнішній політиці ЄС, для якого на попередніх етапах нормативна конвергенція третіх держав була нерозривно пов'язана з процесом набуття ними повноправного членства в євроінтеграційному співтоваристві. Через це ЄПС у тому вигляді, в якому вона була презентована на етапі свого започаткування, являла собою не завершену конструкцію, а рамковий механізм, структура якого мала поступово розвиватися і оформлюватися по мірі його практичного використання [3]. В цьому контексті перипетії у самих країнах, які були об'єктами ЄПС, суттєво скоригували її подальший розвиток. Спалахи громадської активності в Україні та Грузії, в результаті яких до влади в цих країнах прийшли нові політичні сили, орієнтовані (принаймні декларативно) на демократичні перетворення та європейську інтеграцію, вимагали від Євросоюзу розширення свого інструментарію у взаємодії з ними, а звідси й підвищення інтеграційної спроможності ЄПС, перед якою на етапі ініціювання ставились набагато менш амбітні цілі.

Незважаючи на загальний консенсус навколо ідеї стабілізації східних сусідів шляхом поширення власних норм, ЄС бракувало чіткого бачення механізмів здійснення нормативної конвергенції країн Східної Європи, достатнього рівня їхньої стабілізації, ступеню готовності ЄС до залучення у справи сусідніх держав заради їхньої стабілізації, а також обсягу ресурсів,

які держави-члени ЄС готові витратити на ці процеси. Намагання виробити прийнятну формулу з даних питань були покладені в основу зусиль держав та інститутів ЄС, які згодом призвели до запровадження Східного партнерства. При цьому мова йшла не про відмову від ЄПС, а про вдосконалення її структури і доповнення її такими компонентами, які б дозволяли реалізувати її ключову ідею у відповідності до нових реалій в еволюції самого Європейського Союзу, в характері політичних процесів на європейському континенті та, зрештою, в ситуації у Східній Європі.

Вагомий крок вперед в цьому напрямку було зроблено під час головування Німеччини в Європейській Раді у першій половині 2007 року. Зусилля Берліну були направлені, по-перше, на загальне зміцнення і вдосконалення Європейської політики сусідства, що вилилось у Доповідь «Посилення Європейської політики сусідства» [4], представлену на сесії Ради із загальних справ та зовнішніх зносин 16 червня 2007 року, та висновки Ради з даного питання 18 червня [5], а по-друге, на кристалізацію в її рамках автономного регіонального виміру у вигляді започаткованої у квітні 2007 року програми Чорноморська синергія [6]. Однак, цими діями потреба в інтенсифікації східної політики ЄС не вичерпувалася. Дебати щодо встановлення нового формату цієї політики, який би дозволяв поєднувати врахування специфіки Східної Європи як особливого геополітичного простору із диференціацією країн у відповідності з рівнем їхнього наближення до європейських стандартів, тривали в межах євроінтеграційної спільноти загалом і між окремими державами-членами ЄС, насамперед учасниками Вишеградської групи, а також прибалтійськими державами, Швецією, Німеччиною, Францією тощо.

В ході цих дискусій виокремилось п'ять основних підходів до конфігурації майбутнього формату східної політики ЄС.

Перший підхід, доволі поширений серед німецьких та скандинавських представників, полягав у запровадженні у східному сусідстві проекту, аналогічного до Північного виміру ЄС, квінтесенцію якого складає налагодження транскордонного співробітництва та інших форм транснаціональних взаємодій задля стимулювання позитивної динаміки відносин без залежності від перебігу політичного діалогу та нівелювання розподільчого ефекту внаслідок розширення кордонів ЄС. Саме такий підхід закладений у програмі Чорноморська синергія. Хоча особливих заперечень проти цього підходу не

спостерігалось, він розглядався скоріше як корисне доповнення до основного формату, зважаючи на те, що саме зміни на політичному рівні видавались найбільш нагальними у відносинах з ЄС для східноєвропейських країн.

На якісне підвищення політичного рівня відносин ЄС з даними країнами був спрямований другий підхід, найбільш активно пропагований урядом Польщі і покладений в основу польсько-шведських пропозицій щодо запровадження Східного партнерства. Це проявлялось, по-перше, в ініціативі заснування якісно нових багатосторонніх інституційних механізмів, які б давали змогу вивести політичний діалог на вищий рівень, а по-друге, у декларуванні можливості якнайглибшої інтеграції країн-партнерів з ЄС, що загалом не відкидає і перспективу членства [7].

Згідно з третім підходом, базовим підґрунтям політики ЄС щодо країн Східної Європи мають виступати конкретні практичні проекти в ключових сферах, які представляють взаємний інтерес як для цих країн, так і для Євросоюзу. При цьому інституційні засади можуть бути дещо адаптованими для виконання проголошених цілей, але не повинні зазнати радикальних змін. Такий проектно-орієнтований підхід був представлений у менш резонансному, але не менш впливовому меморандумі Чеської республіки «Європейська політика сусідства та східні сусіди: час діяти», презентованому за два місяці до відповідних польсько-шведських пропозицій [8]. Саме навколо цього підходу сформувався найбільший консенсус серед держав та інститутів ЄС, оскільки провідні учасники цього процесу, в тому числі й Європейська Комісія, прагнули вписати Східне партнерство у вже існуючу інституційний механізм без створення нових структур [9].

Четвертий підхід пропонує взяти за основу модель Європейського економічного простору, яка діє у відносинах ЄС з країнами-членами Європейської зони вільної торгівлі – Норвегією, Швейцарією та Ісландією. Більшість європейських політичних діячів, а також науковців, схилиються до думки, що встановлення подібної моделі є найбільш реалістичною фінальною метою євроінтеграційного поступу країн Східної Європи. Втім, її впровадження вимагає попереднього досягнення належного рівня відповідності європейським стандартам.

Для останнього п'ятого підходу притаманне наголошення на доцільності стимулювання інтеграції у просторі Східної Європи, що відображає, наприклад, положення Комунікації Єврокомісії щодо Східного партнерства від 3 грудня 2008 року

про те, що «формування мережі зон вільної торгівлі може у довгостроковій перспективі перерости в Економічне співтовариство сусідства» [10].

Остаточний варіант ініціативи Східного партнерства являв собою компроміс на базі проектно-орієнтованого підходу при включенні елементів інших підходів в якості додаткових складових. Тому, ґрунтуючись на закладених в Європейській політиці сусідства засадах нормативної конвергенції, ця ініціатива не привнесла значних концептуальних інновацій. Її головна цінність полягає у перетворенні політики ЄС у Східній Європі на самостійний цілісний проект з власною специфікою, цілями та інструментами [11] та у встановленні відносно чітких рамок, в яких ця політика може розвиватися надалі. Але, хоча для зовнішньої політики ЄС Східне партнерство стало продовженням і поглибленням існуючих трендів, його політичне значення для Східної Європи та для конфігурації європейського континенту в цілому не можна нівелювати.

Аналізуючи політичне значення Східного партнерства для геополітичного простору Східної Європи, слід відзначити, що його започаткування саме по собі символізує перш за все політичний сигнал про зацікавленість Євросоюзу у Східній Європі і про його готовність до більш масштабного залучення до цього простору заради його стабілізації. Втім, виходячи з положень програмних документів та висловлювань провідних європейських діячів, така готовність є обмеженою і зводиться переважно до окремих сфер, які представляють безпосередній інтерес для гарантування безпеки самого ЄС.

Також Східне партнерство відображає політичну волю ЄС до відігривання ролі головної рушійної сили внутрішніх перетворень у східноєвропейських країнах та прагнення до утвердження власного політичного впливу в цьому стратегічно важливому просторі. У вигляді даної ініціативи ЄС, особливо країни Західної Європи, пропонує східним партнерам своєрідну альтернативу Плану дій щодо членства в НАТО – посилений формат співробітництва, який може дати їм як статусні, так і практичні переваги, не викликаючи при цьому політичної напруги, аналогічної до випадку з ПДЧ.

Разом з тим, політичне значення багатостороннього виміру Східного партнерства, запровадження якого вважається одним з головних новаторських елементів даного проекту, не можна оцінити однозначно. З одного боку, багатосторонній вимір не містить таких вагомих політичних та економічних переваг для країн-партнерів,

як двосторонні відносини з ЄС з перспективою укладення Угоди про асоціацію та формування поглибленої зони вільної торгівлі [12]. Імпульс до економічної інтеграції між цими шістьма країнами є недостатнім і скоріше похідним від їхньої інтеграції з ЄС. Тоді як політичний та стратегічний ефект від їхньої консолідації навколо євроінтеграційних завдань може за певних умов виявитись суттєвим. Але з іншого боку, центральним компонентом багатостороннього виміру Східного партнерства є не стільки політичний діалог, скільки реалізація пріоритетних функціональних проектів, від успіху якої залежить цілісність Східного партнерства як єдиної структури. Однак, серед таких проектів, анонсованих у програмних документах, лише проекти в енергетичній сфері можуть охоплювати всі країни даного простору, в інших сферах ступінь зацікавленості є нерівномірним.

Низький потенціал консолідації східноєвропейського простору на даному етапі пояснюється в першу чергу домінуванням політичних протиріч та імперативами економічної взаємозалежності. Без розв'язання або принаймні послаблення тиску даних протиріч на уряди країн Східної Європи спонукати їх до здійснення спільних проектів, навіть тих, що надають очевидні переваги для цих країн, надзвичайно важко. Тому фокусування зусиль ЄС на окремих практичних сферах співробітництва без належної уваги до політичних аспектів взаємодії та сприяння соціально-економічному розвитку країн-партнерів загалом може виявитись малопродуктивною стратегією у Східній Європі.

Абстрагування від політичних реалій та загального контексту властиве для євроінтеграційного об'єднання взагалі, але у випадку Східного партнерства воно не тільки виступає істотною перепорою для ефективного здійснення власне цієї ініціативи, але й серйозно ускладнює відносини Євросоюзу з Росією, а звідси й посилює поляризацію європейського континенту. Цим обумовлюється політичне значення Східного партнерства в загальноєвропейському масштабі.

У постбіполярний період політика Росії та ЄС у Східній Європі розвивалась відносно автономно одна від одної, згідно власній внутрішній логіці. Розходження між ними в окремих питаннях регулювання даного простору не призводили до серйозних конфліктів, хоча й створювали передумови для конкуренції. Фігурально висловлюючись, вони займали різні ніші і спрямовували свій вплив на різні об'єкти в межах даного простору. Наслідком цього

стало утвердження преференції обох сторін до односторонніх дій в просторі спільного сусідства і відсутність механізму координації зовнішньополітичних зусиль двох потуг, які здійснюють визначальний вплив на ситуацію у Східній Європі.

Попри те, що започаткування Східного партнерства не означає кардинальних зрушень у політиці ЄС щодо даного простору, воно суттєво розширює межі охоплення норм і методів управління ЄС [13]. Приділяючи Східній Європі дедалі більшу увагу і ресурси, ЄС прагне поширити в ньому дію власних норм і правил, змушуючи східноєвропейські держави задля зближення з ним та залучення до євроінтеграційних процесів в обмеженій формі брати на себе зобов'язання з адаптації до європейських стандартів, запровадити які ці держави об'єктивно не готові (навіть якщо декларують прагнення набути членства в ЄС). Зважаючи на високий ступінь взаємозалежності між Росією та державами Східної Європи, така нормативна конвергенція не може не зачіпати безпосередньо російських інтересів.

Позиція Москви в цьому плані визначається як політичними, так і практичними міркуваннями. Росія не в меншій мірі, ніж ЄС зацікавлена у стабілізації даного простору з огляду на його стратегічну важливість для забезпечення стабільності в самій Росії. Однак, російська влада розглядає цю місію як сферу власної відповідальності, тим більше, що донедавна і в самому Євросоюзі панувала думка, що стабілізація Східної Європи можлива лише за умови участі Росії. Вагому роль в цьому плані грає також і статусний аспект: протягом останнього десятиліття Росія намагалась нівелювати асиметричність у взаємодії з ЄС і НАТО за рахунок максимізації своєї здатності виступати регіональним провайдером безпеки у Східній Європі та в Центральній Азії [14]. Із запровадженням Східного партнерства ЄС, фактично, анонсував свою готовність перебрати на себе головну роль в процесі стабілізації даного простору, визначаючи характер і напрямок внутрішнього реформування в сусідніх країнах. Росія не заперечує проти залучення ЄС до цього простору як такого, адже брак в неї ресурсів та важелів впливу об'єктивно обмежує спроможність утримувати контроль над ним і зумовлює потребу у частковому залученні інших акторів, але Росія не може допустити перетворення ЄС на єдину рушійну силу трансформації Східної Європи та монополізації впливу ЄС у практичних сферах і у політичній площині відносин у даному просторі. Так само вона не може

допустити відкритого протистояння з Євросоюзом у просторі спільного сусідства, зважаючи на тісні зв'язки взаємозалежності, які пов'язують її з євроінтеграційним об'єднанням. Російське керівництво реагує на це, намагаючись протиставити нормативній силі ЄС активізацію власної присутності та посилення власних важелів впливу, що провокує підвищення загальної напруги у даному просторі і може суттєво ускладнити реалізацію нормативної стратегії ЄС.

Довгий час Росія виступала єдиним потужним джерелом інтеграційних імпульсів у Східній Європі. Наразі посилення інтеграційних елементів у відносинах ЄС із східноєвропейськими країнами суперечить інтеграційним моделям, які пропонуються з російського боку [15]. Така взаємовиключність не може сприяти налагодженню конструктивного діалогу між двома європейськими потугами і тим більше не може гарантувати стабілізацію Східної Європи. Звісно, орієнтованість Східного партнерства на здійснення конкретних проектів із можливістю участі в них Росії та Туреччини може до певної міри применшити ефект взаємовиключності, але не може компенсувати ефект відсторонення Росії, який сформувався внаслідок запровадження в рамках Східного партнерства механізмів розширеного політичного діалогу в форматі 27 + 6, тоді як Москва все ще залишається на рівні формату Трійка ЄС + Росія.

В цьому полягає головне потенційне джерело політичних протиріч між Росією та Євросоюзом у Східній Європі. З'ясування ЄС до якого простору у будь-якій формі може бути ефективним лише в разі адекватного узгодження стратегій і координації зусиль з Росією, а також належного врахування політичних реалій у самих країнах-партнерах, тим більше, що сам Євросоюз неготовий нести значні витрати заради досягнення стабільності сусідніх країн. Від здатності провідних потуг нівелювати передумови для подібних протиріч безпосередньо залежить консолідація пан'європейського простору.

В цьому контексті розкривається дуалістичність політичного значення Східного партнерства для України. З однієї сторони, визнання центральної ролі України у Східному партнерстві надає їй потенційні статусні переваги, які вона може використати для консолідації даного простору навколо себе на проєвропейській основі. А з іншої, зростання конкуренції між ЄС та Росією суттєво звужує межі для маневрування української дипломатії. Враховуючи, що навіть за відсутності системного антагонізму у відносинах між Росією та Заходом односторонній характер

та різноспрямованість векторів їхнього впливу створюють відчутний тиск на східноєвропейські держави [16], Україні необхідно уникати сценаріїв подальшого втягування в процеси, які посилюють конкуренцію між провідними європейськими потугами.

Треба розуміти, що Східне партнерство – це формат, який не стільки констатує автоматичне встановлення нових механізмів співробітництва, скільки декларує можливість їх вироблення за певних умов, в першу чергу за наявності політичної волі і відповідних перетворень у країнах-учасниках цього формату. В його конфігурації можливі ті чи інші варіації, які б дозволили посилити конструктивні тенденції та послабити ефект політичної поляризації європейського континенту. Саме на це повинні бути спрямовані зусилля української дипломатії в рамках Східного партнерства.

Взагалі, Україні, як й іншим країнам Східної Європи притаманно розглядати будь-який механізм співпраці з Європейським Союзом та процес внутрішньої адаптації до європейських норм під геополітичним кутом зору в контексті перспективи набуття членства в ЄС, хоча ані Європейська політика сусідства, ані Східне партнерство не несуть подібного значення. Ці формати навпаки сприяють цілеспрямованому перенесенню основного фокусу дебатів з політичних питань перспективи членства на питання поступового наближення та інтеграції в окремих практичних секторах [17]. Тому їхні політичні переваги в очах українських представників виглядають вельми відносними, що виливається в недостатньо сумлінне виконання зобов'язань, взятих Україною в межах цих форматів.

Євросоюз також, зі свого боку, до сьогодні демонстрував дефіцит адекватного розуміння того, як його дії співвідносяться з внутрішніми реаліями сусідніх країн [18]. Насамперед це стосується тієї обставини, що стимули, які пропонуються в рамках Східного партнерства, за виключенням перспективи безвізового режиму, не мають для сусідніх країн беззаперечної цінності. Для них політична і статусна диференціація є більш важливою, ніж виграші в окремих практичних галузях, окрім надзвичайно чутливої енергетичної галузі. В українському випадку доводиться констатувати, що деполітизована нормативна стратегія ЄС не дає Україні можливостей для вирішення ані своїх кон'юнктурних проблем із зменшення напруги навколо неї, ані середньострокових завдань із закріплення власних статусних характеристик і набуття важелів політичного впливу на регіональному та континентальному рівні.

Отже, визначивши основні практичні пріоритети співробітництва між Європейським Союзом і країнами Східної Європи, Східне партнерство не розв'язує основні дилеми, які стоять перед ЄС в його східній політиці, в першу чергу дилему між необхідністю більш інтенсивного залучення до даного простору і підтримання збалансованих відносин з Росією. В його нинішніх параметрах Східне партнерство, засноване на ситуативному компромісі між державами та інститутами ЄС, а не на стратегічному баченні перспектив еволюції системи відносин в Європі, скоріше сприяє поглибленню політичної поляризації європейського континенту, ніж дозволяє її подолати. Однак, подібний стан речей не є інваріантним. Європейський Союз – це надзвичайно динамічне утворення, в якому концептуальні підходи і практичні інструменти того чи іншого напрямку спільної політики можуть зазнавати істотних трансформацій в залежності, по-перше, від поточних пріоритетів основних акторів, а по-друге, від нагальності викликів, з якими стикається євроінтеграційне об'єднання на певному етапі.

Для України політичне значення Східного партнерства полягає в тому, що в його конфігурації закладена базова структура політики ЄС у Східній Європі та визначені основні механізми і сфери співробітництва на середньостроковий термін. Подальше політичне та практичне наповнення цього формату залежатиме від наявності політичної волі в Європейському Союзі та від готовності України використовувати можливості, які пропонуються в ньому. Але для цього українській дипломатії потрібно фокусувати увагу не стільки на декларативній перспективі членства в ЄС, скільки на забезпеченні підтримки і залученні ресурсів Євросоюзу для стабілізації української держави, здійснення радикальних структурних перетворень та реалізації масштабних практичних проектів в Україні.

Література

1. Averde D. Russia and the European Union: Convergence or Divergence? // *European Security*. – June 2005. – Vol. 14, No. 2. – P. 177.
2. Gänzle S. EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis // *Europe-Asia Studies*. – December 2009. – Vol. 61, No. 10. – P. 1719-1720.
3. Solonenko I. The EU's 'transformative power' beyond enlargement: the case of Ukrainian democratization // *The University of Birmingham European Research Institute. European Research Working Paper Series*. – 2007. – No. 21. – P. 7.
4. General Affairs and External Relations Council. Strengthening the European Neighbourhood Policy / Presidency Progress Report, 18-19 June 2007
http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/enp_progress-report_presidency-june2007_en.pdf
5. General Affairs and External Relations Council. Council Conclusions On Strengthening the European Neighbourhood Policy, 18-19 June 2007
<http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/07/st11/st11016.en07.pdf>
6. Black Sea Synergy – A New Regional Cooperation Initiative / Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, 11.04.2007
http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_160_en.pdf
7. Война Б. Восточное партнёрство: новая инициатива сотрудничества ЕС с восточными соседями // *Европа (журнал Польского института международных дел)*. – 2009. – № 1 (30). – С. 43.
8. Тульмец Э. Чешский меморандум по восточному соседству: краткий анализ и комментарии // *Европа (журнал Польского института международных дел)*. – 2008. – № 2 (27). – С. 63-74.
9. Mocanu O. The Eastern Partnership – a Premise for an Enhanced EU-Eastern Neighbours Cooperation Relationship // *Romanian Journal of European Affairs*. – 2009. – Vol. 9, No. 4. – P. 51.
10. Eastern Partnership / Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, 3 December 2008
<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0823:FIN:EN:PDF>
11. Mocanu O. The Eastern Partnership – a Premise for an Enhanced EU-Eastern Neighbours Cooperation Relationship // *Romanian Journal of European Affairs*. – 2009. – Vol. 9, No. 4. – P. 56.
12. Hillion Ch., Mayhew A. The Eastern Partnership – something new or window-dressing // *Success European Institute Working Papers*. – 2009. – No. 109. – P. 8.
13. Gänzle S. EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis // *Europe-Asia Studies*. – December 2009. – Vol. 61, No. 10. – P. 1723.
14. Averde D. "Sovereign Democracy" and Russia's Relations with the European Union // *Democratizatsya*. – Spring 2007. – Vol. 15, No. 2. – P. 185.
15. Бордачёв Т. Грузия, Обама, экономический кризис: отношения Россия-ЕС в контексте последних событий // *Russie.Nei.Visions*. – Январь 2010. – № 46. – С. 10.
16. Sherr J. Russian and American Strategic Rivalry in Ukraine and Georgia // *Prospects for US-Russian Strategic Cooperation* / Blank S. (ed.). – Strategic Studies Institute of the US Army War College (SSI), Carlisle, 2009. – P. 291.
17. Sasse G. The European Neighbourhood Policy: Conditionality Revisited for the EU's Eastern Neighbours // *Europe-Asia Studies*. – 2008. – Vol. 60, No. 2. – P. 308.
18. Stewart S. EU relations with Russia and the Eastern neighbourhood // *Setting EU priorities 2009* / Ludlow P. (ed.). – European Strategy Forum: Ponte de Lima, 2009. – P. 150.